

NEEM MIJN JEUGD,
DIE STIERF VANDAAG

HEADSTONE
OF
LIEUTENANT
A. BROWN
VOLTS & BERRY ROAD
17TH OCTOBER 1906 AGE 20
HE HAS OUTSPOKE
THE SHADOW OF OUR

HEADSTONE
OF
LIEUTENANT
A. BROWN
VOLTS & BERRY ROAD
17TH OCTOBER 1906 AGE 20
GOD HAS YOU IN HIS KEEPING
GOD HAS YOU IN HIS KEEPING

HEADSTONE
OF
LIEUTENANT
H. E. THOMSON
VOLTS & BERRY ROAD
17TH OCTOBER 1906 AGE 20
GOD HAS YOU IN HIS KEEPING
GOD HAS YOU IN HIS KEEPING

Kunstenaars
in de frontlinie
van de Eerste Wereldoorlog

Neem mijn jeugd, die stierf vandaag

Dannie ten Zweege

Ontwerp omslag en binnenwerk: Xpair

ISBN 978 94 6298 858 3
e-ISBN 978 90 4854 082 2
NUR 640 | 689

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam
University Press.

© D. Ten Zeege / Amsterdam University Press B.V.,
Amsterdam 2018

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-
bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of
enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestem-
ming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan
op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van
20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 au-
gustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men
de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen
aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofd-
dorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in
bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16
Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze
uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die des-
ondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt
verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

7	Voorwoord
10	1914
50	1915
86	1916
138	1917
176	1918
210	Epiloog: de officiële oorlogskunstenars
218	Nawoord
221	Illustratieverantwoording
222	Literatuurlijst
226	Namenregister
231	Plaatsnamenregister
236	Begraafplaatsenregister

Voorwoord

Regelmatig overkwam het me dat ik na terugkeer van een reis naar de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog en de bijbehorende begraafplaatsen in Noord-Frankrijk en België ontdekte dat ik uit onwetendheid het graf of monument van een kunstenaar gemist had. Waarom mijn interesse in soldaten-kunstenaars? Omdat kunstenaars voor mij als geen ander hebben geprobeerd te verwoorden – in welke vormtaal dan ook: woord, muziek, beeld – wat oorlog en lijden betekende. Omdat ik daar geen kant-en-klare gids over kon vinden, besloot ik een databestand aan te leggen met informatie over welke kunstenaars op welke plaatsen aan het front waren geweest, op welke begraafplaatsen ze eventueel begraven zijn, met daarbij een korte biografie en een beschrijving van hun belangrijkste werk(en). Het is een beetje uit de hand gelopen, want uit die database is dit boek gegroeid.

Aanvankelijk streefde ik volledigheid na. Er zijn echter zoveel schrijvers, dichters, schilders, beeldhouwers en componisten bij deze oorlog betrokken geweest, dat ik dat idee al gauw moest laten varen. Ook beperkte ik me om die reden tot het westelijk front. Ik stelde voor mezelf een aantal criteria op. Van de kunstenaar in kwestie moest bekend zijn waar hij gelegerd was geweest (een aanduiding als 'ergens aan het westelijk front' was te vaag). Een paar keer heb ik mijn eigen criteria niet gevolgd omdat de kunstenaar in kwestie voor mij zo interessant was, dat ik de onwetendheid over de exacte locatie voor lief nam. Een tweede criterium dat

ik mezelf had opgelegd, was dat er voldoende kennis over de kunstenaar voorhanden moest zijn. Als ik niets over hem kon vertellen, kon ik hem ook niet opnemen.

Veel van deze kunstenaars stonden nog maar aan het begin van hun loopbaan toen ze sneuvelden. Een aantal had zijn ideeën nog nauwelijks in concreet werk kunnen omzetten en had dus ook nog geen bekendheid verworven. Wie de catalogus van de tentoonstelling 'Sterne fallen' die in 2014-2015 in Kiel plaatsvond bekijkt, ontdekt alleen daarin al 600 namen van gesneuvelde beeldend kunstenaars. Van een aantal van deze kunstenaars is nu alleen nog hun naam, geboorte- en sterfjaar bekend, en slechts een paar werken. Ik had natuurlijk in buitenlandse stedelijke archieven en musea onderzoek kunnen doen om meer gegevens boven tafel te krijgen, maar daarvoor leende de opzet van dit boek zich niet. Er waren ook kunstenaars die ik noodgedwongen moest laten schieten omdat er geen ruimte meer was. Dit boek had met gemak de dubbele omvang kunnen hebben. Ik heb dus honderden kunstenaars niet kunnen noemen, laat staan die 'millions of the mouthless dead' (Sorley).

Zoveel mogelijk heb ik dagboeken, (auto) biografieën, memoires en andere studies geraadpleegd om de juiste gegevens te verzamelen. Het boek zit dan ook boordevol feitelijke informatie. Ik houd me aanbevolen voor bijkomende gegevens of correcties.

Het verloop van de oorlogshandelingen heb ik slechts summier behandeld. Er zijn voldoende publicaties die gedetailleerd op de

militaire geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog ingaan.

Soms is de chronologische volgorde van de oorlogsgebeurtenissen niet helemaal gehandhaafd. Richtlijn is voor mij geweest de sterfdata van de besproken kunstenaars. Ik heb de oorlog als het ware door de biografieën geweven en niet andersom. In bepaalde gevallen wringt dat soms een beetje met het oorlogsverloop.

Waar mogelijk heb ik de citaten in de oorspronkelijke taal geplaatst, maar in een enkel geval lukte dat niet omdat alleen de vertaling beschikbaar was. Soms wijkt de door mij gehanteerde schrijfwijze af van wat nu gebruikelijk is. Zo schrijf ik over de 'Welch' en niet 'Welsh' Fusiliers. De eerstgenoemde spelling staat op de grafstenen van soldaten uit dat regiment.

Gaandeweg het schrijven vereenzelvigde ik me steeds meer met mijn onderzoek. Zo reed ik tijdens een vakantie door de Cotswolds in Engeland met voortdurend het lied 'In Flanders' van Ivor Gurney, die in deze streek woonde, in mijn hoofd: 'I'm homesick for my hills again – / My hills again!' Veel verder dan deze regels kwam ik overigens niet.

Het eerste graf dat ik tijdens mijn onderzoek bezocht was dat van de in 1918 gesneuvelde componist Cecil Coles in Crouy-sur-Somme. Ik stond voor zijn zerk en raakte ontroerd. Het was niet langer zomaar een graf van zomaar een gesneuvelde soldaat uit die verre oorlog. Ik had over zijn leven gelezen en zijn muziek beluisterd. Hier lag een man die ik kende. Op een andere manier overkwam me dat bij Grove Town Cemetery. Die begraafplaats ligt een aantal kilometers buiten Méaulte, vlakbij een vliegveld. Je komt er over een slecht onderhouden hobbelig pad. Daar ligt Leslie Coulson begraven, de journalist-schrijver, dodelijk gewond geraakt tijdens de Slag bij Le Transloy in 1916. Ik vond het zo'n van god verlaten oord, dat het me op de terugweg somber stemde: om daar te moeten liggen tot in eeuwigheid, zo eenzaam, zo verlaten. Nu heet zijn in 1917 postuum verschenen gedichtenbundel ook *From an Outpost*. Misschien moest het zo zijn.

Er waren ook momenten van onbedachtzaamheid. Ik bezocht Point 110 New Military Cemetery in Fricourt met het graf van David Cuthbert Thomas, ofwel Dick Tiltwoord uit Siegfried Sassoons *Memoirs of a Fox-hunting Man*. Het was aan het eind van de middag, ik had de hele dag al gereden en ik was moe. De begraafplaats ligt midden in het bouwland en om er te komen moest ik over een smal dijkje. Ik besloot er heen te rijden. Dat ging prima. Maar na het bezoek aan het graf moest ik weer terug, want rechtdoor rijden was te onzeker: het leek of de weg eindigde in een akker. Achteruitrijden dan maar? Daar ben ik niet zo goed in, dat gaat bij mij met kronkels en slingers. Het dijkje was iets breder dan mijn auto en lag circa veertig centimeter hoger dan het stevig omgeploegde land. Dat kon ik dus niet riskeren. De enige mogelijkheid was omkeren. Maar hoe? Gelukkig ontdekte ik net naast het pad naar de begraafplaats een hellinkje, iets breder dan mijn auto. Ik waagde het erop. Het lukte.

Naarmate ik langer met 'mijn' kunstenaars bezig was, werden de associaties veelvuldiger en verbond ik bijna alles wat er in mijn omgeving gebeurde met mijn boek. Tijdens een kort verblijf in Duitsland zag ik een auto van installatiebedrijf Erdmann. Erdmann, Erdmann... wat kwam die naam me bekend voor. En jawel, binnen drie tellen wist ik het. De weduwe van de expressionist August Macke, die in 1914 sneuvelde, heette na haar hertrouwen zo: Elisabeth Erdmann-Macke. Haar herinneringen aan hem verschenen onder de titel *Erinnerungen an August Macke*.

Een boek als dit kun je niet in je eentje schrijven. Ik heb dan ook van verschillende mensen adviezen en informatie gekregen. Ik wil hen hierbij graag bedanken. Allereerst Eric R.J. Wils die zijn uitgebreide kennis van de slagvelden, de veldslagen, de legereenheden en van websites waarop belangrijke informatie te vinden is, ruimhartig met me deelde. Hij voorzag mijn tekst van gedegen commentaar en ook mocht ik gebruik maken van zijn foto's. Anton Kruft en Henk van der Linden die enthousiast reageerden op mijn project en mij in de beginfase van advies dienden.

Soms twijfelde ik aan de medische juistheid van bepaalde informatie. Dan kon ik bij Bram Donkers terecht voor een grondige uitleg. De eigenaren van 'De Griekse Gids' wilden zonder tegenprestatie de foto van het graf van Rupert Brooke afstaan. Net als Tom Devaere, nazaat van de componist André Devaere, die mij belangeloos foto's van zijn oudoom verstrekke en mij een beeld schetste van hem. Anneke Lanting wierp mij een mooie Friese zin in de schoot. Paul Hilferink gaf mij zijn doctoraalscriptie, die een schat aan gegevens bevatte over met name Britse militaire begraafplaatsen en wees mij tevens op de Duitse dichter Reinhard Sorge. Hij zocht soms snel wat gegevens voor me op. Ook ontving ik van hem, evenals van Otto Westra en Fons Oltheten, ontbrekende foto's. De Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge antwoordde zorgvuldig op mijn suggesties of vragen betreffende Duitse soldaten en hun graven. Frerk Matthiesen van de gemeente Niebüll dank ik voor zijn behulpzaamheid bij het beantwoorden van mijn vraag over het graf van Gregor van Bochmann in Galmsbüll en Rolf Wiegand van de Kirchengemeinde in Neugalmsbüll voor het opzoeken van de grafgegevens en het maken van voor mij belangrijke foto's. De mensen van de Freinetbeweging in Nederland ben ik erkentelijk voor het bezorgen van het Franse citaat. Herman van de Vijver was bereid de tekst door te nemen. Uitgeefster Katrien De Vreese dank ik voor haar niet aflatende enthousiasmerende ondersteuning en hartelijkheid. Ook met Rosanne Hartmann en Chantal Nicolaes van AUP, met wie ik het meest contact had, was het heel prettig samenwerken, waarvoor dank.

En dan last but not least: Lobke, die mij op een aantal reizen vergezelde, die het nooit beu was om weer uit te stappen voor nog een begraafplaats of monument, die geduldig bleef wachten tot ik foto's en aantekeningen had gemaakt, die me mijn gang liet gaan en zich volkomen ondergeschikt maakte aan het project. En die een beloning verdient voor alle keren dat haar bazin nauwelijks tijd had voor een lange wandeling.

Dannie ten Zweep
Bathmen, maart 2018

1914

In de vroege ochtend van dinsdag 4 augustus 1914 vielen Duitse troepen België binnen in de richting van de vesting Luik.

Al jaren waren er in toenemende mate politieke spanningen in Europa. Frankrijk wilde revanche nemen op Duitsland, dat na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 Elzas-Lotaringen in bezit had genomen en haar nieuwe keizerrijk nota bene had uitgeroepen in de Spiegelzaal van Versailles. Frankrijk voelde zich diep vernederd. De jonge natie Duitsland deed het in alle opzichten, politiek, militair, economisch en cultureel, heel goed en vormde voor Engeland een bedreiging op economisch en maritiem gebied. De Donaumonarchie Oostenrijk-Hongarije had al lange tijd moeite om alle verschillende nationaliteiten in háár rijk onder de duim te houden. Rusland wilde toegang tot de Middellandse Zee en mede daarom ook uitbreiding van haar invloed op de Balkan. En ook op de Balkan had men zijn eigen belangen: Servië wilde een Groot-Servië vestigen waar ook Bosnië en Herzegovina toe behoorden, die nu nog onder Oostenrijk-Hongarije vielen. De andere Balkanlanden – Griekenland, Montenegro, Bulgarije en Albanië – hadden zich willen ontdoen van de Turkse overheersing, maar al gauw voerde een nationalistische machtsstrijd de boventoon. Nationalisme vierde hoogtij in deze dagen en overal was er een roep om meer soevereiniteit en onafhankelijkheid.

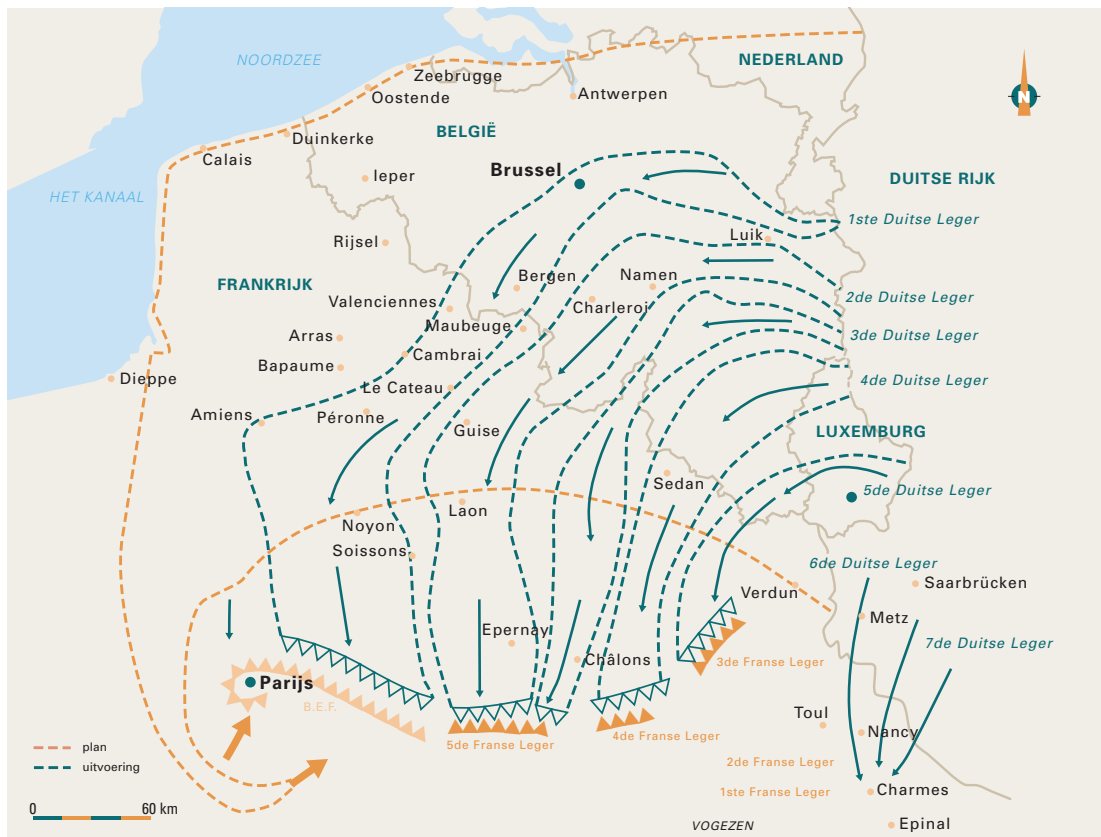
Er ontstond in Europa een ingewikkelde situatie met veel tegengestelde belangen en veel wantrouwen.

Tallose bondgenootschappen werden tussen wisselende partijen gevormd en ook weer verlaten. Duitsland had Rusland als bondgenoot, maar verlengde dat verbond eind negentiende eeuw niet meer. In de eerste jaren van de twintigste eeuw kwam er een bewapeningswedloop op gang en steeds vaker werd in de verschillende landen gesproken over een mogelijke oorlog.

Duitsland merkte op een kwade dag dat het omringd was door zijn vijanden: de Russen in het Oosten, de Fransen in het zuidwesten en de Engelsen op zee in het noordwesten. Mocht het van twee kanten tegelijk aangevallen worden, dan zou men het onderspit delven. De Duitse generaal Alfred Graf von Schlieffen kreeg de opdracht een aanvalsplan te ontwikkelen dat bij acute dreiging onmiddellijk in werking kon treden. Dit is het beroemd geworden 'Von Schlieffenplan' geworden, dat al in 1905 klaar was. Het ging uit van een verrassingsaanval door middel van snelle acties, waardoor de tegenstanders overrompeld zouden worden.

Het plan voorzag verder dat er een verschil in mobilisatietijd zat tussen Frankrijk (circa twee weken) en Rusland (zo'n zes weken). Daarom zou eerst Frankrijk aangevallen worden, en verslagen, waarna men de troepen naar het oosten kon verplaatsen om tegen de Russen te vechten.

Verder wist men dat de Franse grens in het noordoosten zeer sterk verdedigd zou worden vanwege alle forten die er na de Frans-Duitse oorlog waren gebouwd. Daarom zou het leger de Frans-Duitse grens grotendeels negeren

HET VON SCHLIEFFEN-MOLKTE PLAN (1912)

en met een snelle beweging via het neutrale Luxemburg en België westelijk om Parijs heen trekken en dan de Frans-Duitse grens richting Elzas-Lotharingen in de rug aanvallen. In het oorspronkelijke plan wilde men ook ook door Limburg optrekken, waardoor Nederland niet buiten de oorlog zou zijn gebleven.

Op 28 juni 1914 vond in Sarajevo het noodlottige incident plaats waarbij de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger en zijn vrouw werden doodgeschoten door een Servische nationalist. Oostenrijk-Hongarije maakte hier politiek een groot punt van, stelde een ultimatum op met een reeks van eisen, waaraan Servië – gedeeltelijk – niet wenste te voldoen. Al kort na de moord deed Duitsland echter de noodlottige toezegging Oostenrijk-Hongarije onvoorwaardelijk te steunen wat er ook gebeurde, de zogeheten 'blanco cheque'.

Na het ultimatum op 23 juli kwamen de internationale ontwikkelingen in een versnelling. Mobilisaties en oorlogsverklaringen wisselden elkaar af. De trein was niet meer te stoppen.

Op 2 augustus eiste de Duitse regering van België een vrije doortocht van het leger dwars door België naar Frankrijk, wat het neutrale België weigerde. Daarop trokken de Duitse troepen twee dagen later België binnen, vlak langs de grens met Nederland. Een van hun eerste doelen was het innemen van de stad Luik en het uitschakelen en vernietigen van de forten eromheen. 33.000 Belgische militairen probeerden de stad en de forten te verdedigen. De gevechten duurden van 5 tot 16 augustus, totdat met zwaar geschut alle forten in puin geschoten waren. De stad zelf was al eerder ingenomen.